

Kungamakten och lagen

LARS HERMANSON* *Göteborgs universitet*

Fredrik Charpentier Ljungqvist, *Kungamakten och lagen: En jämförelse mellan Danmark, Norge och Sverige under högmedeltiden* (Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet 2014). 458 s.

I denna avhandling undersöks expansionen av den medeltida nordiska kungamakten genom en komparativ studie av de skandinaviska ländernas lagmaterial. Det rör sig om en omfattande makrohistorisk analys, inkluderande i princip alla bevarade lagar från perioden 1150–1350. En sådan övergripande internordisk komparation har inte tidigare genomförts. Författaren framhåller att han är ute efter att studera den lagfästa kungamakten, varför han inte har för avsikt att tolka faktiska förhållanden. Icke desto mindre uppges syftet vara att klargöra ”kungamaktens omvandling till statsmakt”. Detta sker genom analyser av likheter och skillnader gällande den lagfästa kungamaktens karaktär och omfattning. Vidare undersöks i vilken grad det skedde en centralisering, hierarkisering och territorialisering av kunglig makt som gav uttryck för en statsbildningsprocess.

Författaren utgår från ett konstitutionellt historiskt perspektiv grundat på utgångspunkten, att de rättsliga och militära funktionerna utgjorde fundamenten för den medeltida kungamakten. En annan grundsats förbunden med detta synsätt är ett konfliktperspektiv baserat på uppfattningen att det rådde en ständig konkurrens om befogenheter och maktresurser mellan kungen och två andra aktörer, i form av den så kallade tingsmenigheten – stormännen och de fria bönderna – och kyrkan. I bokens första kapitel redogörs för vad författaren anser vara det förhärskande forskningsläget om medeltida kungamakt och statsbildningsprocesser i Norden och Europa. Fokus ligger här nästan uteslutande på konstitutionell historia dominerad av rättshistoriker verksamma under den tidigare delen av förra seklet. Fritz Kern brukas för att visa lagens stora betydelse för formerandet av en stats-

* Professor i historia

makt och Walter Ullmans teorier får illustrera hur de europeiska kungarna använde sig av olika strategier för att legitimera sina maktinnehav. Inom den nyare forskningen urskiljs två huvudlinjer, där den ena inriktningen, representerad av bland annat Joseph Strayer och Alan Harding, betonar institutionell kunglig makttillväxt för att förklara uppkomsten av staten. Den andra linjen, företrädd av forskare som Susan Reynolds och Maurizio Lupoi, lägger i stället tonvikten vid kungamaktens interaktion med olika folkliga fora. Det nordiska forskningsläget skildras mycket kortfattat. Här är det främst de norska historikerna Knut Helles och Sverre Bagges forskning som ges utrymme i framställningen.

Källundersökningen inleds med en studie av hur kungamaktens lagfästa befogenheter och uppgifter förändrades över tid i de skandinaviska länderna. Här behandlas kungens målsäganderätt samt hans dömande, lagstiftande och exekutiva makt. Analysen bekräftar i stor utsträckning vad tidigare forskning kommit fram till, såsom att kungamakten utökade sitt juridiska inflytande över flera sfärer under framförallt 1200-talet och att kungens kontroll över det juridiska systemet var starkare i Norge än i Danmark och Sverige. Detta innebar att suverän kunglig lagstiftning utmärkte det norska kungariket medan maktdelningsprinciper var rådande i Danmark och Sverige.

Kungens strävan efter våldsmonopol står under luppen i det följande kapitlet "Kungen och krigsmakten". Här ger sig författaren i kast med ett väl genomforskat område, där debatten om ledungsorganisationen har stått i centrum. I komparationen nagelfars kungens befälsrätt, beskattningsrätt och hans anspråk på ensamrätt till militära maktmedel. Även här ligger Charpentier Ljungqvists resultat i linje med vad tidigare forskning har kommit fram till. Ledungen hade en liknande funktion och uppbyggnad i de nordiska länderna, med den skillnaden att ledungsflottan behöll sin militära betydelse längst i Norge, där kungen också utövade en starkare kontroll över rikets alla väpnade styrkor än vad som var fallet i Danmark och Sverige.

Författaren går sedan över till studera vilka maktdelningsprinciper som kommer till uttryck i lagmaterialet. Med utgångspunkt i konstitutionella frågeställningar kopplade till forskare som Kern och Ullman analyseras i vilken grad kungen var bunden av lagen. Vidare utreds vilka ömsesidiga förpliktelser som rådde mellan kung och befolkning samt hur begränsningar för kungens makt upprättades i form av handfästningar och kungaförsäkringar. I överensstämmelse med tidigare forskning fastslås att det under 1200-talet växte fram en stormannaopposition i Danmark och Sverige. I Norge var dock aristokratin väsentligt svagare. Charpentier Ljungqvist gör en viktig iakttagelse då han menar att Sverige uppvisar relativt starka konstitutionella drag, bland annat genom att kungaämbetet var reglerat som institution i den

svenska landslagen, till skillnad från Danmark där handfästningarna enbart var bundna till kungens person. Överlag sker det en ökad centralisering av kungens makt i Norden på tingsmenighetens bekostnad.

Sedan behandlas den lagfästa relationen mellan kung och kyrka genom analyser av det kungliga inflytandet över biskopsvalen och kyrkans strävan efter immunitet från världslig rätt och befrielse från skatt. Centralt är även relationen mellan kung och ärkebiskop samt biskopar överlag. Här lyckas författaren påvisa betydande skillnader mellan de skandinaviska länderna. I Sverige var biskoparna klart underordnade kungen. I Danmark, och i viss mån Norge, förelåg det en formaliserad uppdelning av den rättsliga sfären mellan kung och kyrka. För Norges vidkommande konstateras att de norska biskoparna hade en självständigare ställning i förhållande till kungen än vad som var fallet i Sverige och Danmark.

I sammanfattningen av avhandlingens resultat konstateras att lagstiftningens institutionaliserande i de nordiska länderna ledde till att maktförhållanden och politiska strukturer konserverades. Detta är i sig inget nytt resultat, men författaren framhäver att han lyckats fastställa vid vilka olika tidpunkter detta inträdde. Vidare anser han att forskningen inte tillräckligt uppmärksammat att lagarna ger uttryck för en kontraktsmässig relation mellan kung och befolkning, som från 1100-talet till 1300-talet övergick från horisontell till vertikal. Här dras slutsatsen att kungamakten i de nordiska länderna omvandlades till statsmakter, trots ibland påfallande olikheter. Kungamakten ses således som den huvudsakliga drivkraften inom statsbildningsprocessen. Norge utmärktes av en statsbildning initierad ovanifrån medan det för svensk del handlade om en statsbildning underifrån, baserad på folklig konsensus. Danmark tycks hamna någonstans mitt emellan, vilket innebär inslag hämtade både från teokratisk och folklig ideologi.

Författaren hävdar att den rättsliga utvecklingen hade störst betydelse för kungamaktens omvandlande till statsmakt. Ett resultat som är föga förvånande med tanke på att avhandlingen uteslutande baseras på lagmaterial. Charpentier Ljungqvist ansluter sig därmed till forskare som Joseph Strayer, Alan Harding och Knut Helle. Kyrkan i de nordiska länderna stötte allt som oftast expansionen medan de världsliga stormännen, framförallt i Sverige och Danmark, motverkade statsbildningsprocessen. Centraliseringstendenserna var därför inte lika starka i dessa länder, medan Norge, även vid en europeisk jämförelse, framstår som en ovanligt centraliserad stat där kungen i det närmaste var enväldig.

Avhandlingen är en mycket omfattande empirisk studie av de nordiska lagarna, som systematiskt och stringent har dammsugits på information. Syftesformuleringen, där författaren tar avstånd från att uttala sig om faktiska förhållanden eller att närmare granska orsaker till likheter och olik-

heter, gör dock att nytolkningar uteblir. Detta får till följd att författaren får svårigheter att presentera nya resultat. Han blir i stället hänvisad till en passiv försiktig hållning, där han nöjer sig med att lyfta fram vissa förhållanden som inte i tillräcklig utsträckning beaktats av tidigare forskning. Således ansluter Charpentier Ljungqvist sig allt som oftast till vad tidigare konstitutionellt inriktade historiker har kommit fram till, dock med några ytterligare tillägg och smärre nyanseringar.

Orsaken till bristen på nytolkningar står framförallt att finna i syftesformuleringen som saknar frågeställning. I stället formuleras här vad som skall undersökas, vilket innebär att syftet blir deskriptivt, genom att det enbart ringar in en utveckling som skall "belysas". Författaren utgår från en grundpremiss som aldrig problematiseras i avhandlingen, det vill säga att det enbart var kungamakten som utgjorde drivkraften i statsbildningsprocessen.

Problemställningens deskriptiva karaktär väcker frågor kring provbarhet och falsifierbarhet. Då problemet inte utgörs av en öppen ställd fråga blir följden att svaren tenderar bli givna på förhand, eftersom de inte kan motsägas. Det finns sannolikt ingen som opponerar sig mot att centraliseringen av kungamakten under perioden gav "uttryck för en statsbildningsprocess". De stora tvistefrågorna kretsar idag snarare kring hur och varför. Författaren proklamerar att han vill undersöka "hur utvecklingen av institutionaliserad och lagfäst kunglig makt tedde sig i de olika länderna. Först i avslutningen görs tentativa försök att förklara varför olika skillnader uppträdde, något som ju faller utanför denna avhandling att undersöka". Dessa tentativa försök är dock överlag grundade på tidigare forskning och förnuftsresonemang.

Syftet är även behäftat med en del motsägelser. Charpentier Ljungqvist aviserar att relationen mellan norm och praxis saknar relevans för frågeställningarna och han vill därför inte ta ställning till "om kungamakten i verkligheten var svag eller stark i de nordiska länderna under medeltiden". Dessa reservationer innebär att författaren inte vill uttala sig om faktiska förhållanden och han vill därmed inte besvara frågor om hur och varför. Vidare konstaterar han själv att det följaktligen blir "svårt att sätta mina resultat i något polemiskt förhållande till tidigare forskning". Det som återstår blir alltså främst en komparativ kartläggning av vad som nämns om kungamaktens befogenheter i det nordiska lagmaterialet. Detta väcker frågan om det överhuvudtaget går att besvara den uppställda problemställningen, om politisk centralisering kan ses som uttryck för en statsbildningsprocess. Syftesformuleringens många förbehåll leder till att författaren hamnar i ett slags relativistisk återvändsgränd. Nu följer han i praktiken dock inte slaviskt sina reservationer. Löpande i avhandlingen görs uttalanden om faktiska förhållanden såsom konstateranden av typen att kungamakten verkligen var stark i Norge i förhållande till Sverige.

Problemställningens slutenhet är också förbunden med framställningen av det rådande forskningsläget, som främst behandlar konstitutionell historieskrivning företrädd av rättshistoriker. Dessa ger en kungacentrerad bild av statsbildningsprocessen där utvecklingen av institutionell maktutövning utgående från ett centrum står i fokus. Detta perspektiv har i flera omgångar utsatts för massiv kritik som kan spåras tillbaka ända till Otto Brunners studier på 1930-talet. Inom framför allt den angloamerikanska forskningen har det, allt sedan Fredric Cheyettes kritik mot det statsevolutionistiska perspektivet i början av 1970-talet, vuxit fram helt nya tolkningsramar som har utmynnat i vad som har kallats "the legal anthropological turn". Dessa synsätt berörs mycket flyktigt av författaren. Han går aldrig in på att diskutera den rådande debatten inom rättshistoria och forskningen om medeltida statsbildningsprocesser. Författaren positionerar därmed inte sitt eget perspektiv i förhållande till motstridande tolkningsramar. När det sedan gäller återgivandet av det nordiska forskningsläget förlitar sig Charpentier Ljungqvist i första hand på Knut Helles konstitutionella tolkning och i andra hand på Sverre Bagges förklaringsmodeller. Under de senaste tjugo åren har dock de konstitutionella tolkningsramarna livligt ifrågasatts av flera nordiska forskare. Jag hade gärna sett att författaren, i alla fall på någon punkt, hade valt att gå i klinch med forskare som till exempel Hans Jacob Orning eller mig själv. Avhandlingen hade vunnit på ett polemiskt anslag där författaren systematiskt argumenterar för sitt perspektiv i dialog med aktuellt forskningsläge.

Nära kopplat till forskningsöversikten är även de teoretiska utgångspunkterna. Diskussionen rörande statsdefinitioner tar nästan uteslutande sin utgångspunkt i kungamakten som statens genesis. Dessa definitioner hämtas från tidigmoderna eller moderna stater, bland annat brukar författaren Montevideo-konventionen från 1933 för att illustrera vad som konstituerar en stat. Debatten om vad som utgjorde en medeltida stat – utmärkt återgiven i Rees Davies artikel från 2003⁷ – berörs dock i ringa utsträckning. Denna diskussion har kretsat kring medeltidens stora variation av styrelseformer. Flera forskare framhäver idag interaktionen mellan olika typer av makt-havare och man betonar att det fanns ett flertal andra drivkrafter, utöver kungamakten, som medverkade till att det uppstod statsbildningar i Europa.

I källundersökningen tillämpar Charpentier Ljungqvist konsekvent ett klassiskt liberalt, konstitutionellt konfliktperspektiv. Enligt detta synsätt utgjorde stormännen en destruktiv kraft som ville bromsa statsutvecklingen, anförda av den progressiva och konstruktiva kungamakten. Kyrkan ses som ett enskilt handlande subjekt som stödde kungamaktens expansion.

7. Rees Davies, "The medieval state: The tyranny of a concept", *Journal of Historical Sociology* 16 (2003) s. 280-300.

Författaren tar aldrig ställning till den nordiska forskning som kritiserat denna ensidiga förklaringsmodell, bland annat genom betonandet att statsbildningsprocessen hade flera drivkrafter och uttryck. Formaliseringen av politiska relationer och framväxten av olika former av konstitutionella styrelseskick, vilken tog sig uttryck i danehoffet, riksrådet, handfästningar och så vidare, var de facto ett resultat av en maktindelning och interaktion mellan kungamakt och aristokrati. Författaren kommer dock fram till det intressanta resultatet, att Sverige i slutet av undersökningsperioden hade det mest utvecklade konstitutionella styrelseskicket i Norden. Avhandlingens konfliktperspektiv är emellertid ur många avseenden föråldrat. Idag betonas att dåtidens konflikter främst utkämpades inom kungafamiljernas egna led. Kungamakten var en arena där flera aktörer tillhörande den profana och den andliga aristokratin slöt upp bakom olika tronföreträdare. En homogen stormannaopposition, som gjorde gemensam front mot kungamakten, står inte att finna i något av de nordiska länderna. Kyrkan kan sällan urskiljas som ett enskilt handlande subjekt. Merparten av biskoparna var en del av aristokratin och verkade ofta för sina egna intressen.

Charpentier Ljungqvists användning av begreppet tingsmenighet som utgörande den tredje parten, vid sidan av kungamakten och kyrkan, har sina poänger. I kapitlet "Kungen och tingsmenigheten" pressas dock tingsmenigheten ändå in inom det traditionella konfliktperspektivet; kungen kontra stormännen, då de flesta exempel som tas upp behandlar motsättningar mellan kungen och högaristokratin. Detta kapitel säger alltså inte mycket om kungens förhållande till tingsmenigheten i stort, då det mest handlar om hans förhållande till aristokratin, vilket innebär att bönderna tappas bort på vägen.

Kapitlet "Kungen och kyrkan" är det starkaste i avhandlingen. Trots att författaren utgår från ett daterat forskningsläge, som bygger på premisen att kung och kyrka allt som oftast stödde varandra mot den världsliga aristokratin, vilket förutsätter kyrkan som ett enskilt handlande subjekt, uppnås ändå intressanta slutresultat som väcker frågor för vidare forskning. Vissa motsägelser föreligger emellertid, såsom att författaren hävdar att "konflikterna mellan kung och kyrka påminde om varandra i de tre nordiska länderna". Dock visar han på ett övertygande sätt att Sverige avviker markant från Danmark och Norge genom att kyrkan var klart underordnad kungamakten. När det gäller Sverige tar författaren även upp andra avvikelser, såsom framväxten av konstitutionella maktdelningsprinciper och att det rörde sig om en statsbildning underifrån. Detta är högintressant, varför man gärna hade sett att resonemanget hade fördjupats genom varför- och hur-frågor.

Kungamakten och lagen är inte någon problematiserande eller tesdrivande

avhandling. Studien kan snarare karakteriseras som en "sammanställningsavhandling", där det är komparationen i sig som är själva syftet. Detta skulle också kunna ses som avhandlingens främsta styrka, eftersom en sådan pass omfattande och grundlig komparation är unik i sitt slag. Boken blir således svår att förbise för de forskare som har för avsikt att arbeta med lagmaterialet från ett allnordiskt perspektiv. Avhandlingens komparativa ansats kan också ses som ett viktigt bidrag till raserandet av de nationella ramar som tidigare har präglat den nordiska medeltidsforskningen.